

Я. Вільна, д-р філол. наук, доц.

ГУМАНІСТИЧНИЙ ДІАЛОГ: Г. КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО І Т. ШЕВЧЕНКО

У статті розглядається спільність гуманістичної парадигми творчості двох класиків нової української літератури: Т. Шевченка та Г. Квітки-Основ'яненка.

Ключові слова: культурно-історичні екзистенції, гуманістичні детермінації, самоактуалізація, етнокультурні прояви, національна ідея.

© Вільна Я., 2011

В статье рассматривается общность гуманистической парадигмы творчества двоих классиков новой украинской литературы: Т. Шевченко и Г. Квитки-Основьяненко.

Ключевые слова: культурно-исторические экзистенции, гуманистические детерминации, самоактуализация, этнокультурные проявления, национальная идея.

The article deals with the community of the humanistic paradigm of creative works of T. Shevchenko and H. Kvitka-Osnovjanenko, two classical writers of the new Ukrainian literature.

Key words: cultural-historical existence, humanistic determinations, personally actualization, ethnocultural manifestation, national idea.

Для таких письменників, як Г. Квітка-Основ'яненко і Т. Шевченко творчість була не тільки певним типом діяльності, але й основним сенсом життя. До речі, М. Бердяєв зауважував те, що творчість завжди є найбільш таємничою і найбільш великою загадкою буття [1, 171], адже творчість – це один зі станів внутрішньої духовної культури людини, форма діяльності, в якій особистість має можливість виходити за межі своїх звичайних функцій чи утилітарного життя. Мета творчості як складової частини духовного світу людини полягає у підтримці цього іманентного процесу духовного самостворення і, разом з тим, – трансформації свого бачення світу, а з тим і трансформація цього розуміння іншими людьми, проблемами яких переймається автор. Творчість – це процес, в якому митець якраз і отримує можливості подолання своєї одномірності, подолання певної розірваності свідомості і буття; творчість, таким чином, стає силовим полем руху переживань людини, коли мислення, свідомість, почуття "опосередковані безпосередньо"; це один зі специфічних, дійсно буттєвих станів. У силу цього творчість стає продуктом культурно-історичної екзистенції, засобом вільного вибору сми-слу (підкреслено тут і далі мною. – Я. В.) життя, пов'язаного з реалізацією свободи в самопроекції гуманістичних орієнтацій.

Особливість творчої свідомості полягає в тому, що вирішення своїх внутрішніх суперечностей творча особистість може пов'язувати і з вирішенням суперечностей загальнолюдського плану. Ця тенденція стосується як Т. Шевченка, так і Г. Квітки-Основ'яненка. По-перше, їхня творча діяльність реалізувалася в певному історичному контексті суспільного життя, життя, яке потрібно було спочатку подолати силою власного духу, а вже потому сподіватися на позитивні зміни. По-друге, це "долання" відбувалося не через прагнення задовольнити своє марносластво, не через досягнення особистих матеріальних чи якихось суспільних благ (у Квітки, зокрема, їх було достатньо), а в процесі відтворення цілком певних власних духовних ідеалів, а з тим і створення життєствердних ідейних і відповідних їм естетичних стратегій, у контексті всієї національної літератури.

Усвідомлення свого гуманістичного обов'язку вимагає від автора здатності до насправді глибинного співпереживання, яке досягається тільки через "самовключення" в культуру. Але не просто в процес її споживання, а виявлення в ній тих чинників, які могли б привести до перетворення як людини, так і буття. Звичайно, не потрібно відкидати в цьому процесі й такого важливого моменту, як "самостворення", тобто переходу від своїх творчих здібностей до самоактуалізації. Зазначу, що під терміном "самоактуалізація" в американській гуманістичній психології розуміється найбільш повна реалізація здібностей і можливостей людини саме в соціумі.

Життєвий шлях творчої особистості, як показує історія кожної національної культури, сповнений багатьох суперечностей, що тією чи іншою мірою визначають і світоглядно-естетичні орієнтири. Цей момент обумовлений готовністю до духовно-інтелектуального ризику, який властивий, в першу чергу, для творчо обдарованої людини. Адже реалізація поставлених завдань, метою яких є зміна буття (в етичних, культурних, а отже, й економічних та соціальних вимірах), вимагає мужності, оскільки треба мати рішучість і сміливість для того, щоб озвучити не тільки свої думки, а й свої переживання, мрії та сподівання.

У цьому контексті зауважу, що свобода є самодостатньою цінністю, і непересічний митець завжди прагне до неї, особливо в умовах неволі, бездуховності і, відповідного цим умовам, відчуття морального спустошення. Ця самореалізація (самоактуалізація) через творчість, таким чином, стає і найвищою метою. Зрозуміло, що для Шевченка і Квітки найефективнішим засобом саморозкриття і самопізнання стали поезія і проза рідною мовою.

Питання людських взаємин, співжиття (як окремих людей одного з іншими, так і одиниць у тій чи іншій спільноті), – це найважливіше, але й найважче для вирішення з проблем людського життя. Його століттями намагаються розв'язати філософи, політологи, соціологи і, звичайно ж, письменники. Але справа полягає не лише в дослідженні суті людських взаємин, а й у в дослідженні суті самої людини, мотивацій її поведінки та її основних духовних принципів.

Саме тому творчість Квітки, як і Шевченка, – це розмаїта палітра людських характерів, буттів, переживань, які знову і знову нагадують кантівську вимогу про виокремлення людиною в собі людського. Вочевидь, що в даному випадку засновник вітчизняної прози не знаходився поза полем впливу ідей свого, на той час, харківського земляка, філософа Й. Б. Шада, який, переосмислюючи думки романтиків про унікальність і своєрідність людської особистості, писав: "Вдосконалення кожної людини зокрема і всіх людей в цілому проявляється в необмеженому розмаїтті, кількості, якості, мірі речей, якими вони

користуються, а так само – рівнем розвитку сил, що спільні для всіх людей" [14, 27]. Цей розподіл, встановлений Вищим розумом і природною закономірністю в людському роді, творить таким же чином безліч "різноманітних джерел Миттєвих утворів, дій і прагнень, а звідси походить безмежне вдосконалення і гармонія" [22, 353]. Звичайно, кожна творча особистість зростає на культурному ґрунті попередньої традиції, але, в ідеальному варіанті, вже в якості нового, адже спиратися раз і назавжди на щось усталене, незмінне не відповідає сутності творчого мислення, яке в перманентності пошуку постійно переосмислює існуюче. Звідси самотворення особистості, яка шукає духовну опору лише через своє включення в нескінченне.

Шевченкова поетична думка, опис і відтворення дійсності у Г. Квітки тісно пов'язані з життям. Тому їхні міркування, переконання реалізовані в конкретно чуттєвих постатях, образах героїв їхніх творів. Але ці міркування, образно кажучи, не плывуть одним руслом, а розпливаються широко поміж людське життя, в "кожному його закутку". На основі цих спостережень було висловлено чи створено словесний малюнок, які й сьогодні, в силу своєї багатозмістовності, постійно розшифровуються в нових і нових інтерпретаціях. А це, насамперед, зумовлено тим, що джерелом їхньої творчої думки і філософського розмислу "була сама людина, її життя з правдою і несправедливістю, з усім лихим і добрим, з ніжним і жорстоким, з любов'ю і ненавистю" [21, 560].

Т. Шевченко і Г. Квітка цікавилися різними питаннями: філософськими, політичними, культурними, історичним минулим, фольклором тощо. Вони, безсумнівно, розуміли (звичайно ж, різною мірою), що можливості мирного і гармонійного співжиття можна знайти у поєднанні трьох універсальних ідей та в практичному застосуванні їхніх принципів у реальному житті. Це ідеї християнського гуманізму, демократичного співбуття і розвитку національної самосвідомості. Третя – в тому розумінні, що народ-нація – це найбільш природна і тим самим найбільш відповідна й найліпша форма організації людності.

Підкреслюю, що коли мова йде про визначення гуманістичного змісту і спрямування творчості Т. Шевченка і Г. Квітки, то цю спрямованість об'єднує також постійне переживання за сьогодення народу, який має багате духовно-культурне минуле, тому повинен мати і таке ж сьогодення й майбутнє.

Національна спрямованість творчості Шевченка є найбільш важливою її рисою. Зауважу, що національна ідея є синкретичним і багатоплановим утворенням з елементами понять, почувань, етнокультурних проявів.

Національна ідея – це опора, сукупність переконань, вірувань, світоглядних утворень, навколо яких складається нова система духовності національного буття, яке реформується або відроджується. Конкретний зміст національної ідеї може еволюціонувати, уточнюватися, адже за будь-яких обставин ця ідея утримує в собі певну постійну належність: віру в життєдіяльність створюваного чи відстоюваного національного буття, готовність до самообмеження в ім'я свого майбутнього, свого національного [11, 52]. Поза тим, у національній ідеї міститься мрія про досконалу спільноту вільних громадян у своєму національному державному утворенні.

Тут таки, позбавившись усталених сентенцій щодо творчості Т. Шевченка, відкриваємо в ній і світ екзистенціально-іраціонального світобачення. Наприклад, згадаємо поезію з хронологічно визначеною датою "13 листопада 1844. С. – П. Б. – Петербург".

"Чого мені тяжко, чого мені нудно, / Чого серце плаче, ридає, кричить, / Мов дитя голодне? Серце моє трудне, / Чого ти бажаєш, що в тебе болять?.. / Засни, моє серце, навіки засни... / Закрий, серце, очі". Важко зарахувати цей вірш до реалістичних поезій. Це й не наслідування романтиків, і не наслідування сентименталізму. Шевченкова поезія лишається поза засадами певної літературної школи, але в руслі власної шевченківської "літературної доктрини, основ теорії, розробленої ним із сполучення Біблії, фольклору, історизму, революційного пафосу й творчих фантазмагорій поета" [19, 89], – пише В. Петров. Поет запроваджує не-зорові образи, фіксує надреальне, іраціональне, те, чого світ не сприймає, чого він не бачить і не знає. Рядок, яким починається поезія: "Чого мені важко, чого мені нудно?" є "не сентименталістський, а швидше – бароковий, як сквородинівська тема "душі, що внутр ридає", тема метафізичного ридання душі" [19, 91], – цитата з того ж В. Петрова. Ці рядки свідчать про глибинність гуманістичних переживань поета, вони промовляють про його вихід за межі усталених реалістичних канонів, про розуміння ним багатозначності людської природи, котрій потрібне адекватне відображення і відтворення в різних формах, жанрах і стилях.

У Т. Шевченка спектр гуманістичних детермінацій дуже широкий, що приводить його до по-справжньому екзистенціальної стурбованості – не обмежитись і не помилитися у визначенні людини. Головною рисою багатогранної творчості, життєздатності поета якраз і є безмежне "сердечне почування" як осереддя внутрішнього життя, найщиріших переживань. Тому творчість Т. Шевченка не становить собою закінченої, оформленої, застиглої системи, оскільки поет добре

розуміє і детально демонструє в розмаїтті "сердечних" почувань нескінченність людини, нескінченність її внутрішнього світу.

Не викликає сумніву, що така характеристика світоглядних орієнтацій великого поета опосередковано враховує суперечливий процес становлення його як національного інтелігента, що й позбавляє однобічної оцінки його творчість.

Не заперечуючи гуманістичного змісту християнського вчення, значення його філософського звучання для поета, все ж таки звернемо увагу й на іпостась його творчості. На нашу думку, дієвий гуманізм, який є завжди привабливим і до якого завжди схильні ті широкі кола спільноти, на які він спрямований, тільки тоді виправдовує своє призначення, коли наповнений соціальним змістом. Саме через дуалізм екзистенційного вибору, який репрезентує поет, його гуманістичні інтенції стають близькими і дохідливими, оскільки через них розкривається душа творця і стає співзвучною душевним сподіванням "інших".

Також і доробок Г. Квітки-Основ'яненка, попри всі критичні напущення, зумовлені, так би мовити, "емоційністю боротьби", демонструє підстави для потреби нового пізнання всіх аспектів функціонування творчої думки першого прозаїка нової української літератури. Його, здавалося б, на перший погляд, така відкрита і проста система літературних образів та художніх ідей одночасно виступає як здатність виходити за рамки будь-якої системи. Своє "я" він стверджує в неперервних літературних пошуках, результати яких, на його думку, могли б допомогти тій самій знедоленій людині. Але не через заклик до боротьби, а через розкриття і усвідомлення внутрішньої (душевної) краси цієї самої людини, яка в собі має Богом дану найвищу цінність – здатність любити ближнього.

Неспівмірність часу, який не завжди для творчого пошуку створює відповідні умови, "невписуваність" творця в існуючі схеми, його власна оригінальність та індивідуальність не применшує значення його ролі в літературно-мистецькому процесі, якщо відбувається народження нових смислів у самопізнанні людини і світу, розкривається здатність сприймати реальність безпосередньо, в первісному вигляді, схоплюючи "задум життя" (А. Бергсон). Тоді літературна творчість виступає як форма людського ствердження, буття письменника в смислі і зі смислом.

Моральність, як можна простежити у творчості Г. Квітки-Основ'яненка, тлумачиться як вимога особистого, внутрішнього саморозвитку і самовиховання. Ідеями морального закону, котрі є основою етичного раціоналі-

зму як регуляторами людської поведінки, письменник стверджує ідеали людяності, що є дороговказом на шляху вдосконалення внутрішнього ладу особистості. З цим безпосередньо пов'язано переконання в індивідуальній своєрідності моральних начал життя. Перехід від ідеї "людяності взагалі" до ірраціонального індивідуалізму своєрідної особистості викладається як особисте переживання. Воно дає можливість проникнути в "глибинне Я", котре, на думку М. О. Лосського, є буттям, що "стоїть вище своєї природи, тобто вище свого емпіричного характеру. Риси характеру, типи діяння воно може засвоювати, але може знову і заперечувати їх, само не виступаючи тотожними з цими типами, звідки і пояснюється парадокс надчасовості елементів характеру і тим не менше змін характеру, що належить даному індивідуальному Я" [16, 245]. Це міркування є одним з основоположних для розуміння становлення нової особистості, яка ставала новим об'єктом вивчення, розгляду й аналізу в українській культурі XIX ст. і літературі зокрема.

Разом із тим новий літературний підхід, тобто процеси становлення нової літератури, її стилів та жанрів, завдяки яким можна було б відійти від застарілих схем творчості, вимагав і нової постаті творця. В даному аспекті Г. Квітка-Основ'яненко співмірний із Т. Шевченком, оскільки обидва, розробляючи своє літературне кредо, демонструючи своє світобачення, думали не тільки про себе, а й про своїх читачів, про долю своєї країни. Це чіткіше усвідомлюється тоді, коли виходити з розуміння особистості, яка в дійсності, як слушно зауважує М. Лосський, є "ще чимось більш складним: крім обмеженого емпіричного характеру в ній є нормативне начало і, зверх того, металогічна творча сила волі, джерело невичерпної різноманітної життєдіяльності. Як би мої прояви не використовували мій емпіричний характер, обмежено-оформлений тип діяння не поглинає всю мою силу, не заповнює всю мою особистість; я залишаюсь все ж істотою, котра стоїть вище своєї природи, вище свого характеру. Дієво це знаходить вираження у тому, що я *можу хотіти нового хотіння*, тобто можу перероблювати свій характер і в цьому смислі творити себе" [16, 549]. В силу і цього особистість набуває здатності цілеспрямованої творчої діяльності, що вже продемонстрували Т. Шевченко і Г. Квітка-Основ'яненко.

В такому контексті особистість є морально самокерованою системою, результатом усвідомленого вибору свого власного образу. Це здатність, згідно з визначенням І. Канта, бути господарем самому собі.

Тут таки, повертаючись до специфіки спрямування художньо-екзистенційного вибору Г. Квітки-Основ'яненка, підкреслимо невідповідність також і його прози від національного ґрунту. Це яскраво проглядається в тих моральних цінностях, які сповідують або, на думку автора, повинні сповідувати герої його творів та читачі.

Український письменник акцентує увагу на "тривкому" контакті душі з Богом; це прагнення до іманентного стану душі блаженства духовидця, яке не завжди залежить від зовнішніх соціальних факторів. Останні можуть сприйматися проявом відчуженого світу і реальною перешкодою на шляху духовного зростання людини. Відповідно, релігійність прозаїка, як і Т. Шевченка, є нічим іншим, як прагненням кожному спраглому допомогти віднайти або повернути втрачений морально-етичний ідеал, виробити позитивну програму вдосконалення людської природи. Плюралістично втілювана в прозовій і поетичній творчості митців, ця програма своєю метою ставила зростання людини, досягнення нею стану відчуття включеності в дійсне буття, що в символіко-метафоричному плані витлумачується як народження особистості, досконалої в очах Бога і людей.

Важливе значення має і те, що своєю творчістю Т. Шевченко і Г. Квітка-Основ'яненко порушили низку значних проблем філософсько-естетичного характеру, які знайшли подальшу реалізацію в сфері літературної творчості. Саме в ній у доступній для різних глин української спільноти формі можна було показати не тільки глибинну реальність національного буття, але й знайти способи вираження своїх творчих прагнень. Маючи для цього ґрунтовні підстави, які концептуалізувалися в розмаїтті теоретичних міркувань вітчизняної та західноєвропейської естетичної думки, а також стали вітчизняну духовно-інтелектуальну традицію, і Т. Шевченко, і Г. Квітка стали на шляху пошуку власної творчої самоідентифікації. Велике звернення цього складного шляху повинно було здійснитися в руслі переоцінки існуючих ідей, що полягає, на думку Г. Гадамера, у пробудженні інтересу до споконвічного, "'вслухування" в голос народу, який звучить у піснях, зібраннях легенд і казок, в турботі про старовинні звичаї, відкритті мови як світогляду, занятті "релігією і мудрістю" [3, 327]. Така стратегія класиків української літератури, незважаючи на різного роду суспільно-історичні обставини, вимагає своєї реалізації і сьогодні, оскільки ствердження екзистенціально-гуманістичних цінностей завжди є актуальним.

1. Бердяев Н. А. О назначении человека. – М., 1993. 2. Бетко І. П. Сковорода – містик в культурологічній концепції Д. Чижевського // Філософська і соціологічна думка. – 1994. – № 5–6. 3. Гадамер Х. Истина и метод: Основ. филос. герменевтики. – М., 1998. 4. Гончар О. І. Григорій Квітка-Основ'яненко. Історія української літератури ХІХ століття. Книга перша. – К., 1995. 5. Грабович Г. Семантика котляревщини // До історії української літератури: Дослідження, есе, політика. – К., 1997. 6. Гуссерль Е. Криза європейського людства і філософія // Сучасна зарубіжна філософія, течії і напрямки: Хрестоматія. – К., 1996. 7. Даренська Т. В. Поетична творчість Т. Г. Шевченка як системна інновація в українському образі світу // Наукові записки. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. – К., 2001. 8. Забужко О. С. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. – К., 1997. 9. Сфремов С. О. Історія українського письменства. – К., 1995. 10. Іванько І. В. Григорій Сковорода // Сковорода Г. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові твори. – К., 1983. 11. Канак Р. Національне буття й національна ідея // Філософські студії. – К., 1998. 12. Кант І. Соч. в 6-и т. – Т. 2. – М., 1964. 13. Ковалінський М. І. Життя Григорія Сковороди // Сковорода Г. Пізнай в собі людину. –

Львів, 1995. 14. *Карась А. Ф.* Міфотворчість як соціокультурна проблема розуміння і раціональності // Вісник. Філософія. Політологія. Випуск 33. – К., 2001. 15. *Крымский С. Б.* Философия как путь человечности и надежды. – К., 2000. 16. *Лосский Н. О.* Избранное. – М., 1991. 17. *Наконечна О. П.* Естетичне як творчість // Актуальні філософські та культурологічні проблеми сучасності: Збірник наук. праць. – К., 2000. 18. *Парандовский Я.* Алхимия слова. Олимпийский диск: Сборник. – М., 1982. 19. *Петров В.* Естетична доктрина Шевченка // Україна: філософський спадок століть. – К., 2000. 20. *Плющ Л.* Християнська філософія Шевченка // Сучасність. – 1997. – № 3. 21. *Романенчук Б.* Шевченкові універсальні ідеї // Україна: філософський спадок століть. – К., 2000.